

НОГАЙСЬКІ ОРДИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Кримське ханство поєднувало в собі дві різні за походженням політичні традиції: степова, що викристалізувалася досвідом існування кочівницьких політичних утворень, починаючи від Тюркського каганату і закінчуючи Золотою Ордою, а також модель, на утворення якої вплинули державність турків-османів та характер турецько-татарського політичного зв'язку [8; 307. 9; 9-11,19. 3; 116-117]. Ці два елементи системи перебували в стані динамічної взаємодії, зумовивши впливовість Кримського ханства в регіоні Східної Європи упродовж XVI -XVII ст., а у XVIII - виявили різнобій та взаємне послаблення, поруч із загальним перетворенням ханства на другорядну державу.

Згідно із степовою політичною традицією, кримський хан, який претендував на чингізидову спадщину, намагався контролювати всіх кочовиків східноєвропейських степів; у XVIII ст. під його наглядом зосередилися переважно ногайці Буджацької, Єдисанської, Єдичкуль-ської, Джамбойлуцької орд, а також Кубанська орда, нащадок Малої Ногайської орди (кара-ногаї) [9; 63].

Ногайська родова знать структурно вписалася в феодално-родову систему ханства, займаючи в ній відповідне місце. Характерно, що серед карачі-беїв, бажання якої часто визначало кандидатуру ханів та напрямок кримської політики, певний час утримували позиції роди Кипчак і Мангіт (останні представляли власне ногайців). Але навіть після витіснення їх беями родів Мансур і Сучувуд [1; 19], ногайські мурзи (мурза ступенем нижче бея) продовжують відвідувати ханський діван при вирішенні важливих питань, займають впливове місце на курултаях знаті, іноді хани призначають їх своїми намісниками в степових ордах з титулом беїв [7; 362].

Безпосереднє управління в ордах здійснювалося згідно із степовою політичною традицією, загальнозначущою для будь-якого кочівницького суспільства. Кочівницька орда - не обов'язково родоплеменне утворення. За визначенням Л. М. Гумільова, "слово "орда" позначає деяку кількість спільно проживаючих людей, певним чином організованих", з переважанням демократичного принципу над аристократично-родовим [2; 74]. Цей спосіб організації може охоплювати членів, різних за походженням, релігією, звичаями. Ногайці, перебуваючи на другій стадії кочування, ще не утворювали тісної етнічної спільності [5; 71,72]. Орди склалися з малих орд, "народів", родів, колін, сімей або казанів. Інколи населення всієї орди іменувалося народом [10; док. VII, с 16-45]. Панівне становище в орді займала не окрема особа, а рід, до якого вона належала; витримувалася певна ієрархія родів, сімейні зв'язки між ними. Серед знаті особливо виділялися фамілії Субак-Кази таЄдиОглу [6; 13].

Для ногайців XVII - XVIII ст. характерна напівосідлість, наявність визначених меж і маршрутів кочування, постійних місць для зимовок і літовок, також землеробства, підпорядкованого кочівницькому скотарству. Існували відносно стабільні кордони між ордами, окреслені ханськими указами, постійні резиденції знаті, також села з осівшими кочовиками, стаціонарні мечеті. Але власне адміністративно-територіального устрою не було, за виключенням Буджацької орди, кочів'я якої поділялися на 4 "частини або повіти" [7; 391], що включали в себе села або аули, розташовані по урочищах та балках. Загалом значиться 202 таких села [7; 392]. У більшості, ногайська знать, яка очолювала певну орду, рід, коліно сім'ю, кочувала з власним аулом по визначеному тільки для них маршруту.

Відносно стабільні межі між ордами та маршрути кочівок (стабілізацію яких слід розглядати швидше як тенденцію, а не як результат) не виключали міграцій ногаїв, що тягло за собою як внутрішні, так і зовнішні ускладнення. Крім того, ногайська знать часто уособлювала в собі центробіжні тенденції у Кримському ханстві, виявляла постійні

коливання та відсутність стабільної політичної організації. Завдяки цьому вона виступала потенційною опорою опозиційних ханів кримських султанів. Так, повстання єдисанської орди проти Халім Прей-хана у 1758 р. змусило Порту зняти його з престолу та замінити Арслан-Гіреєм. Але, всупереч цьому, завдяки тиску єдисанців, на зборах кримської і ногайської знаті було обрано ханом Крим-Прейя, на що турецький уряд з обережності погодився. Достатньо впливовою виявляла себе буджацька орда, яка у першій чверті XVII ст., завдяки активній діяльності Кантемір-мурзи, добилася прямого васалітету від турецького султана, що поставило її на один рівень з Кримським ханством, хоча згодом знову потрапила в залежність від останнього[4; 101-102].

Якщо на перших порах переселення ногайських орд в межі Кримського ханства підсилило його позиції в боротьбі проти Золотої Орди та Московської держави, хоча це й поєднувалося з визнанням за ними певних меж самостійності та привілеїв, то в подальшому виявилось, що це заклало підвалини й внутрішньої слабкості кримсько-татарської держави [11; 5-7]. Разом з тим, російський уряд завжди заохочував переселення ногайців до Поволжя, де залишалася решта Великої Ногайської орди, і користувався ними як деструктивним елементом всередині Кримського ханства [3; 118, 119].

Для приборкання сепаратизму ногайських орд та кримської аристократії кримські хани вже не могли сповна застосовувати важелі степової політичної традиції, оскільки її механізми централізації вичерпали себе ще з часу розвалу Золотої Орди. Ця обставина змушувала їх користуватися досвідом турецької адміністрації та впроваджувати елементи османської політичної моделі. Центробіжним силам протиставлялися турецька армія і ханська гвардія, поступове розширення повноважень ханської адміністрації, до якої залучалися збіднілі мурзи, запровадження тимарної системи (окремі тимари визначалися також і в Буджацькому степу) і нова служила знать, зобов'язана своїм становищем, яке не успадковувалося, лише кримському хану [11; 23]. Цим досягалася єдність і впливовість держави ранньомодерного часу. Хоча, поруч з тим, використовувався і традиційний важель централізації степових держав - організація успішних грабіжницьких походів на території землеробського населення, - єдина умова, що дозволяла ногайцям зберегти грабунок як важливий економічний ресурс.

З початком XVIII ст. у Північному Причорномор'ї вперше встановлюються чітко окреслені договорами і відносно стабільні кордони між державами, гарантовані зростанням військово-політичної могутності Російської імперії. Можливість для повномасштабних грабіжницьких набігів обмежується рамками російсько-турецьких воєн та походами в Черкесію, часто невдалих для кримського війська. Нова розстановка сил у міжнародних відносинах вимагала від ханів утримання ногайців від грабунків прикордонної смуги сусідніх держав. Демонтаж звичної і зручної для ногайської знаті системи работорівлі викликав цілу низку бунтів і хвилювань серед степових орд, що примушувало до частих каральних експедицій.

У зв'язку з цим значно збільшується військово-адміністративний контроль над прикордонними кочовиками, помітно зростає частка ханських урядовців на степовому терені. У Буджацькій, Єдисанській, Єдичкульській, Джамбойлуцькій та Кубанській ордах призначаються управителями сераскір-султани, що походили з ханської фамілії Гіреїв і займали третє місце в ієрархії кримської аристократії, після калга-султана та нереддіна [6; 36]. На користь сераскір-султана збирали данину з населення орди, якою він управляв. Крім того, хани призначали своїх намісників - каймаканів, з жалуванням від ханського двору. Пе-рекопський каймакан (інакше - ор-бей) слідкував за зовнішньополітичними зносинами ногайців, а також виступав як уповноважена від хана особа у листуванні із запорожцями та в організації прикордонних комісій для розгляду запорозько-татарських суперечок. Крім сераскіра, існував ще бюрократичний апарат для збирання данини, поліцейського нагляду та судді. Мусульманське духовенство серед ногайських кочовищ також виступало інтегруючим ідеологічним чинником.

Збільшується частка задіяння ногайців у військовій службі на користь кримського

хана: з числа єдисанських ногаїв у 1754 р. запроваджується прикордонна варта на російсько-кримському порубіжжі [10; док. 32, с 92]. Крім того, від кожної орди декілька кращих вершників служили при хані і отримували від нього велике жалування [7; 363].

Хоча шляхом зростання військово-адміністративного контролю над ногайськими ордами кримським ханам і вдавалося тримати їх у покорі, проте як тільки турецько-татарському війську траплялося зазнати невдачі у війні з Росією, серед кочовиків зразу ж починалися коливання, проявлялися наміри перейти під російську протекцію. Так трапилося у 1770 р., коли більшість ногайських казанів капітулювали перед російською армією та були поселені на Кубані.

Отже, адміністративно-політичний устрій Кримського ханства поєднував у собі як сили централізації, так і децентралізації. Перші уособлювалися створенням адміністративного апарату за турецьким зразком, другі було представлено степовою традицією, що більшою мірою проявлялася у ногайських ордах. Якщо протягом XVI - XVII ст. кримським ханам вдавалося врівноважувати ці суперечності, і в основі такого врівноваження лежало спільне ногайсько-кримське зацікавлення у проведенні грабіжницьких експедицій, то з стрімким скороченням татарських набігів у XVIII ст., кримським ханам не вдалося віднайти їм належної альтернативи.

Джерела та література

1. Вишне夫斯基 В. А. Феодализм в Крымском ханстве. - М., 1930.
2. Гумилёв Л. Н. Хунну. - СПб., 1993.
3. Іналджик Гапіл. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400 - 1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: історія та сучасність (до 50-річчя депортації кримсько-татарського народу). Матеріали міжнародної конференції (Київ - 13-14 травня, 1994 р. - К., 1995).
4. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. - М. -Л., 1948.
5. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерности. - М., 1982.
6. Скальковский А. А. Занятие Крыма в 1783 году: материалы для истории Новороссийского края // Памятная книга Таврической губернии. – Симферополь, 1876. – Вып. I.
7. Скальковский А. О ногайских колониях в Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. - Симферополь, 1876. - Вып. I.
8. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. - С. -Пб., 1887.
9. Тунманн. Крымское ханство. - Симферополь, 1991.
10. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
11. Fisher Alan. The Crimean Tatars. - Stanford, 1978.